

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Ю. САБАДАШ, Н. СТАХІЄВА, Ю. НІКОЛЬЧЕНКО

**ТВОРЧА СПАДЩИНА В. М. ПЕРЕТЦА
В КОНТЕКСТІ
КУЛЬТУРОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Монографія

За заг. ред. проф. *Ю. С. Сабадаш*

Київ
Видавництво Ліра-К
2022

УДК 316.7(477):929Перетц
С12

*Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Маріупольського державного університету
протокол № 5 від 22 грудня 2022 року*

Рецензенти:

Виткалов С. В., доктор культурології, професор кафедри івент-індустрії, культурології та музеєзнавства Рівненського державного гуманітарного університету.

Герчанівська П. Е., професор, доктор культурології, професор кафедри культурології та міжкультурної комунікації Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв.

Жукова Н. А., професор, доктор культурології, доцент кафедри графіки Видавничо-поліграфічного інституту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Сабадаш Ю., Стахієва Н., Нікольченко Ю.

С12 Творча спадщина В. М. Перетца в контексті культуротворчих процесів кінця XIX – початку XX століття : монографія / за заг. ред. проф. Ю. С. Сабадаш. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. – 228 с.

ISBN 978-617-520-324-8

Зважаючи на високий рівень теоретичного опрацювання чинників, що яскраво позначають культурологічну складову творчості видатного вченого-енциклопедиста помежів'я XIX–XX ст. В. М. Перетца, автори монографії спиралися на специфічні ознаки історико-культурних етапів, міжнауковість, регіоніку, діалогізм, персоналізацію як структурний елемент біографічного методу, що дозволило визначити його непересічну роль у розвитку європейської гуманістики і культурології означеного періоду.

Видання буде корисним для студентів і викладачів гуманітарних спеціальностей закладів вищої освіти і коледжів, фахівців-культурологів, аспірантів, учителів загальноосвітніх шкіл, усіх, хто цікавиться історією української гуманістики, культурологією, історією культури.

УДК 316.7(477):929Перетц

ISBN 978-617-520-324-8

© Ю. Сабадаш, Н. Стахієва,
Ю. Нікольченко, 2022
© Видавництво Ліра-К, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	24
РОЗДІЛ II. В. М. ПЕРЕТЦ – ЛЮДИНА І НАУКОВЕЦЬ У КОНТЕКСТІ ЕПОХИ	
2.1. Умови та чинники наукового і творчого становлення В. М. Перетца.....	40
2.2. Науково-педагогічна та громадська діяльність В. М. Перетца.....	49
РОЗДІЛ III. ВНЕСОК В. М. ПЕРЕТЦА В РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ	
3.1. В. М. Перетц – дослідник та зберігач культурно-історичних цінностей	75
3.2. Історико-культурологічні та літературознавчі студії В. М. Перетца.....	86
3.3. Культурологічна складова досліджень В. М. Перетца	94
ПІСЛЯМОВА.....	104
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	110
ДОДАТОК 1 (праці В. М. Перетца).....	135
ДОДАТОК 2 (праці про В.М.Перетца)	184
ДОДАТОК 3 (фото).....	208

ПЕРЕДМОВА

Сучасний стан розвитку культурології привернув увагу до ідей і теорій, що поєднують науковість, культурно-історичну значущість та духовну цінність. Відповідно до реалій суспільного розвитку, коли відбувається процес культурно-історичного осмислення, становлення й утвердження української етнічної та культурної самобутності, актуальним стає визначення ролі окремих особистостей у збереженні й залученні до наукового обігу національних культурних цінностей, а також формуванні наукових осередків в Україні та передачі інтелектуальних надбань. Важливим є визначення їхніх громадсько-політичних, історичних, наукових поглядів, що пов'язані з надбаннями світової культури. За словами науковця, доктора філософських наук В. О. Щученко, «достовірне історичне пізнання культури відбувається через вивчення історичних індивідуальностей, самобутніх форм, конкретних ціннісних світів у певних просторово-часових межах» [267, с. 75]. Тому біографічний фактор стає одним із пріоритетних напрямів досліджень, що сприяє науковому осмисленню ролі особистості в культурно-історичному процесі як його дослідника, з одного боку, та його творця – з іншого. Це дозволяє відтворити сторінки минувшини, проаналізувати події у культуротворчому контексті, створити підвалини для формування історичної пам'яті, відроджуючи історію і культуру України в портретах її видатних діячів.

Вагомий внесок у культуру зробив талановитий вчений: літературознавець, мовознавець, фольклорист, мистецтвознавець, колекціонер стародавніх рукописів, педагог, який виховав цілу плеяду фахівців гуманітарного спрямування, – Володимир Миколайович Перетц. Його діяльність припадає на кінець ХІХ – першу третину ХХ століття, той час, коли у складних історичних умовах національного відродження активного розвою набули освіта, наука, мистецтво. Його робота як фахівця широкого гуманітарного профілю мала серйозний вплив на рівень культурного розвитку в контексті культуротворчих процесів позами-

нулого й минулого століть. Велике значення для світової культури мають його дослідження давньої руської та української літератури, літератури XVIII століття, давнього руського, українського, польського театру, праці з джерелознавства доби Давньої Русі. В. М. Перетц сприяв формуванню національної спільноти українських вчених, становленню її перших професійних об'єднань, розвитку українознавства. Він був автором та ініціатором офіційної записки Російської академії наук, поданої до Кабінету міністрів Росії «Про скасування утисків малоруського слова» з вимогою прав на вільний розвиток української мови та літератури, свободи друку. В. М. Перетц створив ряд оригінальних концепцій, основною тезою яких була ідея самобутності національної культури та її взаємозв'язку з культурами інших народів.

Отже, ім'я провідного науковця та культурного діяча повинно було давно бути виکارбуваним на скрижальях історії серед видатних імен, що залишили глибокий слід у науці та культурі. Однак, незважаючи на його значні заслуги, постать В. М. Перетца тривалий час не була предметом наукових інтересів дослідників, що пов'язане, насамперед, із особливістю культурно-історичного процесу. Оскільки активна діяльність ученого припадала на період соціально-політичних змін у радянському суспільстві, наукової заідеологізованості, непересічний вчений був репресований, виключений із дійсних членів української та російської академій наук, а його творчий доробок був незаслужено вилучений із культурного контексту й не знайшов об'єктивного поцінування. У зв'язку з поживаленням інтересу до історичного минулого, можливістю відтворення історичної дійсності за допомогою архівних джерел у пострадянський час з'явилися публікації щодо діяльності та творчого спадку науковця.

Проблема особистості В. М. Перетца, його життєвого й творчого шляху знайшла відображення у публікаціях мемуарного характеру його сучасників, учнів та послідовників, серед яких: В. П. Адріанова-Перетц, Л. Т. Білецький, М. К. Гудзій, О. А. Назаревський. Серед сучасних науковців слід назвати українських: Л. В. Матвєєву, С. М. Міщука, М. К. Наєнка, Я. О. Поліщука, Л. Г. Рєву, С. К. Росовецького, О. М. Сліпушко, А. І. Шаповала, Т. О. Щербань; російських: О. М. Дмитрієва, М. А. Робінсона.

Дослідження його наукового доробку мали філологічне спрямування, але не висвітлювалися з культурологічної точки зору. Комплексного аналізу біографії та діяльності В. М. Перетца на сучасному етапі не проводилося. Однак, цей внесок сьогодні має не лише історіографічне, а й науково-практичне, загальнопізнавальне значення для відновлення забутих імен, усвідомлення історико-культурної спадщини України. Вивчення творчого спадку В. М. Перетца є значущим для багатьох гуманітарних наук, що пояснюється як універсальним характером діяльності вченого, до наукових інтересів якого входили мовознавство, літературознавство, джерелознавство, текстологія, палеографія, археографія, фольклористика, мистецтвознавство, так і процесом інтеграції сучасної науки. Праці В. М. Перетца є зразком міждисциплінарного підходу до вивчення культурного надбання. Сучасники докладають значних зусиль для вшанування пам'яті вченого, приурочуючи дослідження певних тем до ювілейних та пам'ятних дат біографії В. М. Перетца. При цьому більшість матеріалів не входить до наукового вжитку, що гальмує розвиток наукового знання. У зв'язку з цим на часі створення комплексного наукового дослідження життєдіяльності В. М. Перетца та його творчої спадщини.

Матеріали монографії дозволяють переосмислити роль особистості в історії та культурі, поповнюючи інтелектуальну скарбницю науки даними про непересічну особистість, яка відіграла значну роль у розвитку української культури, історії, освіти. Фактичний матеріал та наукові пошуки можуть бути використані для підготовки праць із проблем теорії та історії культури; навчальних курсів із культурології, мистецтвознавства, а також спецкурсів зі слов'янознавства, українознавства; при укладанні біографічних, бібліографічних та біобібліографічних довідників, енциклопедій, словників; у просвітницькій роботі зі школярами та студентами, а також для оновлення експозицій виставок. Додані до монографії додатки містять відомості та матеріали, що мають велику практичну цінність для подальшого наукового вивчення життєдіяльності непересічної особистості та історичної реконструкції того часу.

Автори висловлюють щире подяку рецензентам за об'єктивний, неупереджений розгляд та оцінку рукопису монографії.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У процесі наукового дослідження важливим є розгляд та аналіз історіографії проблеми. Персональний характер дослідження зумовив виокремлення двох напрямів історіографічного аналізу. Перший напрям відображає стан наукового дослідження постаті В. М. Перетца за проблемно-хронологічним принципом викладу матеріалу. Другий напрям присвячений огляду праць із теорії та історії культури, що дозволяє комплексно розв'язати завдання, поставлені у монографії.

Насамперед, у рамках першого напрямку за допомогою проведеного аналізу було визначено, що праці, присвячені висвітленню життєдіяльності В. М. Перетца, доцільно розподілити за структурно-хронологічним принципом побудови історіографічного аналізу. Цей аналіз здійснений з урахуванням нерозривного зв'язку загальних тенденцій розвитку наукового знання та суспільства – дорадянського, радянського й сучасного (пострадянського). Так, автори умовно визначили три основні хронологічні періоди, пов'язані з вивченням постаті В. М. Перетца та його творчої спадщини, зокрема:

- прижиттєвий (кінець XIX–перша третина XX ст.);
- після смерті В. М. Перетца, за радянських часів (1936 р.– кінець 80-х рр. XX ст.);
- сучасний стан, починаючи від 90-х рр. XX століття.

Кожен із зазначених періодів охарактеризований відповідно до проблемно-хронологічного принципу систематизації історіографічних знань.

Вивчення наукового доробку В. М. Перетца розпочалося за його життя (1870–1935 рр.) і пов'язане, насамперед, із появою першого відгуку на його роботу щодо сучасної руської народної пісні історика літератури А. І. Лященко, який здійснив оцінку перших розвідок науковця, зазначивши: «якщо досі ніхто науково не вивчав народної пісні, а п. Перетц показав, як слід вивчати, аналізувати її зміст, то безсумнівно автор передбачає в цьому вивченні нову еру, з часу виходу його брошури» [81, с. 275]. Загалом, цей історіографічний період характеризується багатством рецензій та відгуків на праці В. М. Перетца таких російських та українських науковців як: О. С. Архангельський [13], Л. Бедржицький [17], П. Г. Богатирьов [22], М. К. Гудзій [269; 270], І. М. Жданов [47], П. І. Житецький [49], С. О. Золотарьов [53], Г. А. Ільїнський [55], Ю. Ф. Карський [62], Б. Л. Луговський [79], О. В. Марков [1], М. М. Марковський [83; 84; 85], О. Л. Маслов [88], О. А. Назаревський [113; 114], О. Л. Погодін [187], В. Ф. Ржига [202; 203], С. П. Розанов [212], О. І. Соболевський [240; 241; 242; 243], М. Н. Сперанський [246; 247; 248], М. Тартаковець [251], І. О. Шляпкін [260; 261], П. Є. Щеголев [120], О. І. Яцимирський [268] та інших сучасників В. М. Перетца.

Справжній інтерес до наукового доробку науковця викликала його багатотомна праця «Історико-літературні дослідження та матеріали» (СПб., 1900, 1902 рр.). З приводу першого тому вказаної праці російський історик літератури О. В. Марков констатував складність сприйняття роботи з причини нагромадження великого масиву рукописного матеріалу у першій частині. При цьому праця має «відоме значення» через відсутність інших досліджень із розроблених питань. Менш критичну оцінку має відгук на другу частину тому, в якому зазначено, що додатки до дисертації В. Перетца містять «коштовності», які не були помічені раніше та «послужать безсумнівну службу науці, якщо звернуть увагу дослідників на скарби старих рукописних збірок і викличуть їх систематичне видання» [1]. Цієї ж точки зору дотримувався російський літературознавець І. М. Жданов, висловивши, що робота надає новий невідомий літературний матеріал, вилучений із рукописів [48].

Український філолог П. І. Житецький провів детальний аналіз праці. Характеризуючи роботу, він провів паралель зі «спорудою, з

якої не зняті ще ліса», зазначивши розмаїття і складність матеріалу [49, с. 2]. На відміну від інших науковців, П. І. Житецький вказав на доцільність подання додатків, що слугують доказовими документами. Резюмуючи, науковець наголосив на тому, що робота не позбавлена недоліків, серед яких – розрізненість матеріалу, недостатність самостійних висновків, наявність спірних питань. При цьому простежується новаторство у зверненні від стародруків та рукописів до народної пісні. Також філолог підкреслив, що праця В. М. Перетца охоплює величезний та при цьому хисткий матеріал перетину XVI–XVIII століть і зазначив, що іншої подібної роботи у науці немає.

З приводу третього тому праці російський філолог, історик давньоруського мистецтва І. О. Шляпкін та радянський російський літературознавець П. Є. Щеголев відзначили заслугу В. М. Перетца у визначенні потомків уведення тонічного вірша, однак, на відміну від П. І. Житецького, критично підкреслили відсутність необхідності друку джерельного матеріалу, на якому побудоване дослідження [120; 261].

Аналізуючи відгуки науковців, констатуємо, що праця В. М. Перетца викликала дискусії у науковому колі, висновки яких мають здебільшого позитивну оцінку, однак не позбавлені критичних зауважень. Із цього приводу слушно висловився російський філолог-славист О. І. Соболевський, зазначивши, що автор «не злякався сирого матеріалу», та його умовиводи, як вказав В. М. Перетц, мають попередній характер через новизну поставлених питань [241].

Найбільший резонанс серед істориків літератури викликали праці В. М. Перетца, присвячені дослідженню давньої пам'ятки «Слово о полку Ігоревім» (Л., К., 1926 р.) [125; 152]. Про це свідчать численні відгуки та рецензії, які відображають погляди науковців та стан розвитку літературної критики другої половини 1920-х років. Матеріали дають оцінку праць вченого.

Російські літературознавці Г. А. Ільїнський, М. М. Марковський, М. Н. Сперанський та український дослідник В. Ф. Ржига були одностайними у думці про те, що праця має резюмуючий характер, де автор підсумував попередні дослідження над пам'яткою та доповнив власними роздумами. Рецензенти відзначили фундаментальність та наукову значущість дослідження.

дження. М. Н. Сперанський наголосив, що робота В. М. Перетца є надзвичайно корисною у якості довідкового матеріалу з головних питань вивчення пам'ятки України-Руси. Цю думку підтримав Г. А. Ільїнський, зазначивши, що автор відтворив нове суворо критичне й методичне видання пам'ятки, висвітливши майже кожне слово докладним коментарем, надаючи відомості про дорогоцінну пам'ятку. Рецензент висловив думку про цінність праці як довідкового посібника не лише з питань «Слова...» та його тексту, а й багатьох суміжних проблем та пам'яток давньоруської книжної та усної творчості [55, с. 649]. М. М. Марковський зазначив: «це не аби-яка праця про цей славнозвісний твір Київської України-Руси» [84, с. 351]. Натомість, російський дослідник С. П. Розанов «виявив» присутність наукової об'єктивності та непедagogічності через використання терміну «Україна-Русь» і відстоювання ідеї творення культури «в напрямку тільки зверху донизу, а не навпаки» [212, с. 294–295].

Отже, рецензуючи праці В. М. Перетца, вчені-філологи надали критичні зауваження щодо загальних та часткових питань, що загалом не вплинуло на позитивну оцінку його праці та її подальше широке використання у науковому обігу.

Важлива інформація для вивчення цього історіографічного періоду міститься у виданнях Семінарію російської філології, що відобразили відомості щодо історії організації наукової школи В. М. Перетца, змісту, принципів та результатів її роботи [226]. До 35-річчя наукової діяльності В. М. Перетца та 20-річчя існування Семінарію російської філології історико-філологічним відділом УАН і семінаристами, серед яких – діаспорний вчений О. П. Оглоблін, російські філологи О. О. Шахматов, Н. О. Котляревський, були видані ювілейні публікації про Володимира Миколайовича, його життєпис, наукову діяльність та праці [115; 249; 258]. Учасники Семінарію у пам'ятній збірці висвітлили життєвий і творчий шлях науковця, розкрили історію заснованої ним наукової школи, оприлюднили список її членів, уперше уклали бібліографію видань семінарію [225]. У зверненні до Володимира Миколайовича учні зі щирою повагою та теплою відзначили заслуги вченого як вчителя-наставника та керівника.

Перші біографічні відомості про В. М. Перетца та його наукову діяльність виявлено у словнику Ф. А. Брокгауза та

І. А. Ефрона [177], а також автобіографію у «Матеріалах для біографічного словника дійсних членів імператорської академії наук» [131]. Інформацію щодо родичів Володимира Миколайовича, які мали неабиякий вплив на розвиток історії, освіти та науки, знайдено у Російському біографічному словнику, в якому сам вчений не згадується [222].

За останні роки історіографічного періоду значну роль відіграє політична забарвленість, що простежується з біографічного нарису, поданого радянським науковцем П. Н. Берковим у «Літературній енциклопедії» 1934 р. Він охарактеризував діяльність В. М. Перетца, зазначивши, що науковець стояв на відверто ідеалістичних позиціях, «не створив цільної та витриманої історико-літературної концепції, будучи характерним представником старого академічного еkleктизму», «не вмючи піднятися до розуміння класової сутності творчості, Перетц обмежував цю класовість авторською біографією» [18].

Отже, починаючи з 1929 р., із посиленням тенденцій до обмеження наукового розвитку тоталітарною системою, зменшився інтерес дослідників до творчої спадщини академіка В. М. Перетца. У виданнях цього періоду об'єктивність праць забарвлена політичною цензурою, що заклало підґрунтя для цькування академіка та його передчасної смерті 1935

Опосередковано питання роботи В. М. Перетца та учнів його школи порушені у праці про українське наукове літературознавство радянського російського та українського історика літератури і театру К. О. Копержинського, з якої випливає, що філологічний метод вченого зводився суто до проблем текстології, а в радянському літературознавстві до нього був застосований ярлик формалізму [69].

Підсумовуючи результати історіографічного огляду першого періоду – за життя вченого (кінець XIX–перша третина XX ст.), – констатуємо, що він характеризується переважно рецензіями та відгуками на роботи Володимира Миколайовича. Вони вміщують як критичне ставлення та зауваження науковців до праць автора, так і визначають їхню велику наукову значущість, надаючи цілком позитивну оцінку творчій спадщині науковця. Серед сучасників науковця слід назвати російських дореволюційних вчених: О. С. Архангельського, Л. Бедржицького, І. М. Жданова,

С. О. Золотарьова, Г. А. Ільїнського, Ю. Ф. Карського, Н. О. Котлярєвського, О. В. Маркова, О. Л. Маслова, О. Л. Погодіна, С. П. Розанова, О. І. Соболевського, М. Н. Сперанського, О. О. Шахматова, І. О. Шляпкіна, О. І. Яцимирського; українських дореволюційних науковців П. І. Житецького, М. М. Марковського; радянських російських: П. Н. Беркова, П. Г. Богатирьова, Л. А. Дмитрієва, С. О. Золотарьова, Г. А. Ільїнського, А. Я. Лященко, В. Ф. Ржигу, С. П. Розанова, М. Н. Сперанського, П. Є. Щеголева; радянських українських: Б. Л. Луговського, О. А. Назарєвського, М. Тартаковця; радянського російського та українського М. К. Гудзія, К. О. Копержинського та діаспорного вченого О. П. Оглобліна.

Другий період історіографічного огляду охоплює дослідження після смерті вченого (1936 р. – кінець 80-х рр. ХХ ст.). Абсолютну більшість складають праці радянських вчених, дослідження яких припадає на період після політичної реабілітації В. М. Перетца у 1957 р.

З 1936 по 1957 р. у Радянському Союзі не проводилося наукових досліджень щодо спадщини В. М. Перетца з огляду на його визнання радянською владою «контрреволюціонером», «буржуазним націоналістом». Це тавро унеможливило об'єктивність відтворення дослідницької діяльності академіка. Винятком у цей період є поодинокі статті російського радянського фольклориста й літературознавця Ю. М. Соколова та західноукраїнського літературознавця Л. Т. Білецького. Ю. М. Соколов під час аналізу впливу «Слова...» на народну творчість, характеризував висновки В. М. Перетца з цього приводу як «злосчасні вульгарно-соціологічні домисли», «хибне розуміння» [245, с. 93]. Це є свідченням заперечення тогочасною наукою ідей та умовиводів В. М. Перетца. Натомість, у Львові в 1937 р. побачив світ некролог Л. Т. Білецького, у якому він висвітлив біографічні відомості та охарактеризував значення діяльності Володимира Миколайовича для української науки. Він пише: «Володимир Перетц був видатний учений, передусім україніст і не менше видатний учений – педагог, талановитий учитель і керманіч для молодих учених і незамінний виховник цілого ряду дослідників із історії української літератури й мови» [21].